

'Het zwijgen van de Nederlandse politici over Europa is van een peilloze lafheid'. Gesprek met Abram de Swaan

door Thijs Broer

De Amsterdamse socioloog Abram de Swaan heeft de laatste jaren met afgrijzen gezien hoe de politiek de Europese gedachte verkwanselde. Een gesprek over wereldburgerschap, de groeiende behoefte aan gemeenschapszin en 'de grote Europese leegte'.

'Nederland kan het zich helemaal niet veroorloven tegen Europa te zijn. Nederland heeft alleen maar praatjes verkocht. Natúúrlijk kunnen we in ons eentje de Europese grondwet niet tegenhouden. We zullen ons er straks onherroepelijk in moeten voegen. Maar geen politicus durft er iets over te zeggen, uit angst z'n vingers te branden. De Unie heeft ontzagwekkende voordelen. De mensen moesten eens weten wat we aan Europa verdienen. Waarom denk je dat Rotterdam een van de grootste havens ter wereld geworden is? Maar van de politiek wordt sinds het Europese referendum niets meer vernomen. Het zwijgen van de Nederlandse politici over Europa getuigt van een peilloze lafheid. Laat de politiek dan op z'n minst onderzoeken waar het de neestemmers echt om ging. Frustratie over de Poolse loodgieters? Angst voor de toetreding van Turkije? Hoe er nu mee wordt omgegaan, getuigt niet alleen van een groot gebrek aan betrokkenheid bij Europa, maar ook van grote minachting voor de kiezers.'

Abram de Swaan, de Amsterdamse socioloog, staat bekend als Europeaan en kosmopoliet par excellence. Hij doceerde aan de Sorbonne en de École des Hautes Études en Sciences Sociales in Parijs en aan Cornell University en Columbia University in de Verenigde Staten. Hij was Europese Unie hoogleraar in Boedapest en bezette de Europese leerstoel aan het Collège de France. Hij is lid van de Academia Europaea in Londen en directeur van de Academia Europea de Yuste in Spanje. In talloze artikelen en boeken getuigde hij van een open blik op de wereld, van zijn debuut Amerika in termijnen; een ademloos verslag uit de USA in 1968 en Het lied van de kosmopoliet in 1987 tot Woorden van de wereld; het mondiale talenstelsel in 2002. Het liber amicorum dat hem onlangs werd aangeboden bij zijn afscheid als universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, draagt de treffende titel: Grenzeloos nieuwsgierig. Abram de Swaan, de wereldburger, keek de laatste jaren met afgrijzen toe hoe de Nederlandse politiek de Europese gedachte eerst stelselmatig verwaarloosde, en vervolgens zonder pardon de rug toekeerde. Vooral de weifelende houding van de sociaal-democraten heeft hem mateloos gestoord. 'Ik vond het zwijgen van de PvdA over Europa onverdraaglijk. Dat heeft ook te maken met het gebrek aan leiderschap van Wouter Bos. Je zag hem het laatste jaar te gronde gaan aan zijn besluiteloosheid en zijn zinloos gedraai. Toen de PvdA in verkiezingstijd stelling moest nemen, hadden ze het opeens over "meer Europa, maar ook minder Europa". Dat is toch de meest draaikonterige houding die je kunt verzinnen! Dat gaat allemaal ten koste van de Europese gedachte.'

Waar komt de groeiende afkeer van Europa vandaan?

'Ik waag me liever niet aan te makkelijke verklaringen. Als socioloog moet je niet teveel quatsch verkopen. Dat is al moeilijk genoeg. Maar het lijkt te maken te hebben met een soort onberedeneerde angst voor verandering. Het is heel eigenaardig: als je op een feestje vertelt dat je een Poolse loodgieter weet die voor een tientje per uur terstond en probaat je afvoer komt repareren, ben je het middelpunt van de avond. Maar tegelijkertijd hebben de mensen massaal op de SP

gestemd: de partij die de vrees voor de instroom van goedkope arbeidskrachten uit Oost-Europa een stem geeft. Mensen hebben dus niet consumentistisch gestemd, maar arbeideristisch. Terwijl we zéggen dat we Europeanen zijn, willen we er als het erop aan komt, geen last van hebben. Daar wil ik niets mee bagatelliseren. Er ís een levensgroot probleem. Er ís een grote, ongeschoolde autochtone onderklasse in Nederland die niet getraind is om de kansen te grijpen die Europa en de globalisering bieden. Die onderklasse ziet zich voorbijgestreefd door allochtonen, die sneller hun kansen pakken. Dat zorgt voor grote frustraties. Zij ervaren Europa met zijn interne markt en zijn open grenzen als een bedreiging.'

U zegt eigenlijk dat hoger opgeleiden veel meer weten te profiteren van Europa dan de onderklasse. Is de Europese gedachte een elitair gegeven?

'Het Europeanisme is inderdaad iets voor de mensen die de middelen hebben zich door de wereld te bewegen. Maar intussen is Europa wel degelijk in het belang van iedereen. De gewone man is gered door Brussel, al wil 'ie dat tegenwoordig niet meer weten. Brussel heeft de verzorgingsstaat overeind gehouden. De Europese verdragen hebben het sociale stelsel versterkt. En de Unie is erin geslaagd de nieuwe lidstaten te dwingen verregerende sociale maatregelen te nemen. Die maatregelen hebben de sociale tegenstellingen in Europa gedempt. Dat is precies waar de zeventigduizend pagina's verdragsteksten en andere regelingen waar tegenwoordig zo op gescholden wordt, over gaan. Er wordt ook veel geklaagd over de Brusselse bureaucratie. Maar de kwaliteit van de Europese ambtenaren is heel hoog. Er wordt in Brussel juist heel efficiënt gewerkt. En als ze in Brussel een keer iets idioots doen - zoals het verbieden van traditionele Franse kaasjes, omdat de schimmelcultuur niet in orde zou zijn -, corrigeren ze dat binnen een paar jaar. Er wordt geroepen dat er teveel regels uit Brussel komen. Die klacht is vaak ingegeven door de neoliberale ideologie: de gedachte dat je alles aan de markt over moet laten. Maar de vrije markt vereist juist regelgeving, om eerlijke concurrentie mogelijk te maken. Het is een grote misvatting dat de markt en de staat strijdige ordeningsprincipes zouden zijn.'

De Nederlandse politiek speelt daar een eigenaardige rol in. Het kabinet heeft de laatste jaren regelmatig de neiging vertoond om als er kritiek kwam op het beleid, naar 'Europa' door te verwijzen.

'Dat is waar. De anti-Europese stemming wordt versterkt door onze eigen politici, die vaak niet de moed hebben moeilijke maatregelen voor hun rekening te nemen, en daarom maar Brussel de schuld geven.'

U heeft wel eens gesproken over 'De grote Europese leegte'. Wat bedoelde u daarmee?

'Europa lijdt onder allerlei taalbarrières. Op zichzelf is dat al erg genoeg. Maar daardoorheen lopen ook nog culturele barrières. Bijvoorbeeld tussen Vlaanderen en Nederland, tussen Oostenrijk en Duitsland. "Gescheiden door dezelfde taal" noemde Churchill dat. In afzonderlijke Europese landen heerst een geweldige desinteresse in wat er over de grenzen gebeurt. Die desinteresse wordt in stand gehouden doordat vrijwel alle belangrijke dragers van het intellectuele discours - kranten, uitgeverijen, universiteiten, televisiezenders - geen internationale instituties zijn. Er zijn wel intellectuelen in Europa, maar niet van Europa. De mensen van wie de stem wordt gehoord buiten de landsgrenzen, hebben persoonlijk naam gemaakt, bijvoorbeeld als romancier, politicus, wetenschapper of journalist. Er zijn wel bladen met een echt internationaal lezerspubliek, maar die zijn allemaal Engelstalig. The Economist, de International Herald Tribune, The Financial Times, The New York Review of Books, The Economist, allemaal Engelstalig. Op één uitzondering na: Le

Monde Diplomatique. Mijn stelling is dan ook: je moet je geen illusies maken over een Europa waarin alle of zelfs maar een paar nationale talen grensoverschrijdende verkeerstalen kunnen blijven. Engels is dé lingua franca. Nu al. Het is ongelooflijk unfair, maar buitengewoon efficiënt. Alles wat de Europese Unie over het belang van nationale talen zegt, is van een adembenemende huichelachtigheid. Volgens de officiële lijn van de Europese Unie zouden Europeanen hun leven lang zoveel mogelijk verschillende talen moeten leren. Kom je een Hongaar tegen die Maltees en Frans spreekt, heb je nog niks aan je Portugees en Deens. Je kunt wel bezig blijven. Maar we mogen in Europa nog steeds niet zeggen dat Engels feitelijk de voertaal is, want dan stijgt het aantal rolberoertes in Frankrijk met twintig procent.'

Wat zou Europa dan wel moeten doen?

'Het Europees Parlement zou om te beginnen gewoon in het Engels kunnen vergaderen. Ook de Grieken begrijpen langzamerhand dat ze beter afgevaardigden naar Brussel kunnen sturen die hun zaken in het Engels kunnen regelen. Daar is geen ontkomen aan. Tegelijkertijd zou Europa wél iets anders kunnen aanpakken: de Amerikanisering van de cultuur. Bedenk maar eens hoe gigantisch het aandeel van Engelse en Amerikaanse ondernemers is in de Europese culturele distributie. Hollywood bepaalt welke films wij zien. Een Italiaanse regisseur moet in New York gezien zijn, wil zijn film hier in Nederland de bioscopen bereiken. Hetzelfde geldt voor literatuur in vertaling. Was ooit Parijs het literaire centrum van de wereld, nu is dat Londen. Vrijwel alle gezaghebbende wetenschappelijke tijdschriften zijn Engelstalig. In de wetenschap is daardoor een onderhuidse Amerikanisering gaande. Daar zou Europa iets aan kunnen doen. Niet zeuren over het belang van nationale talen, maar maatregelen nemen om het feitelijke Engels-Amerikaanse monopolie op de culturele distributie te doorbreken. Dat kan op talloze manieren. Door subsidies, het oprichten van nieuwe Europese uitwisselingscentra, festivals, beurzen, literaire productiefondsen op Europees niveau. Daar wordt nu veel te weinig aan gedaan. Het probleem is ook dat in Europa het grootste deel van het cultuurbeleid onder het subsidiariteitsbeginsel valt: het wordt in principe aan de lidstaten zelf overgelaten. Daardoor komt er op Europees niveau niks van terecht.'

U spreekt over internationale culturele uitwisseling. Maar intussen roepen mensen als Rita Verdonk dat het goed voor de integratie is als iedereen op straat Nederlands praat, en heeft Geert Wilders het over de 'nationale eigenheid'.

'Wat is dat, nationale eigenheid? Weet je wat het meest succesvolle Nederlandse exportproduct is, na kaas en tulpen? Big Brother. Dat programma wordt over de hele wereld "gefranchised". Tja, dat is wat Nederland aan de wereldcultuur bijdraagt. Kennelijk zijn mensen de laatste jaren steeds meer bezig met de vraag: "wie ben ik?" Mensen hebben het idee dat hun identiteit - welke dat ook moge wezen - vastere vorm moet krijgen tegen de mondiale pressie in. Het is nogal vanzelfsprekend dat mensen naar zo'n houvast op zoek zijn. Zeker in een land als het onze, waar Nederlanders nog steeds de neiging hebben zich een beetje voor zichzelf te schamen. Op internationale congressen hoor je Nederlandse sprekers nog wel eens zeggen: "Excuse me for my horrible English, but Dutch is even more awful with all those ggg-sounds." Dat is pas gênant. Zoals het nu wordt gepresenteerd, heeft dat identiteitsstreven iets krampachtigs. Alsof die nationale identiteit ooit eenstemmig zou kunnen worden vastgesteld en dan iedereen houvast zou kunnen bieden.'

Balkenende en Bos hadden het er allebei over in de maanden voor de verkiezingen: dat we weer trots op Nederland moeten zijn.

'Een beetje zelfvertrouwen kan geen kwaad. Maar waarom zou je trots zijn op je land? Is het mijn verdienste dat er dijken liggen? Dat Rembrandt zo mooi kon schilderen? Dat wij hier toevallig in een rivierdelta wonen waar eeuwen geleden de handel al tot bloei is gekomen?'

Kennelijk bestaat in Nederland de laatste jaren een groeiende behoefte aan gemeenschapszin. Hoe verklaart u dat?

'In Nederland is heel lang de toon gezet door een progressieve intellectuele elite die kosmopolitisch was, en antiracistisch. Etnisch gemor - over buitenlanders, vreemdelingen - werd jarenlang uit de openbaarheid gehouden. Ik had graag willen dat die etnische spanningen eerder onder ogen waren gezien. Dan waren nu de problemen misschien aanzienlijk minder groot geweest. Maar dat betekent niet dat nu iedereen van de weeromstuit terug moet in zijn gemeenschapshok.'

De uitslag van de laatste verkiezingen is wel verklaard als overwinning van de provincie op de grote stad, van het gemeenschapsdenken op het kosmopolitisme.

'Er wordt nu veel gesproken over "de terugkeer van religie". Maar dat doet mij denken aan de ouderwetse beursberichten: "stemmingen en koersen op de Nederlandse effectenbeurs". Nu zegt men dat religie ín is, straks steekt er weer een andere windhoos op. Eigenlijk is er altijd grote belangstelling voor de religie gebleven, ook in de seculiere jaren zeventig en tachtig. De mensen wisten het alleen niet zo van elkaar. Hetzelfde geldt voor de behoefte aan maatschappelijke binding waar nu over wordt gesproken. Opeens denken Zeeuwen en Achterhoekers dan: hé, zij zijn ook met hun identiteit bezig, wij ook! Dat soort veronderstelde stemmingveranderingen zijn vaak vooral erkenning van wat er al onder de oppervlakte beweegt, van wederzijdse herkenning: mensen die bij anderen zien wat ze zelf al een tijdje voelden. Dat is de tijdgeest: hij bestaat niet, maar hij werkt wel. Zaken als religie en de behoefte aan onderlinge verbondenheid zitten zo diep in de menselijke conditie, dat ze maar langzaam veranderen.'

Wat herkennen mensen dan in bijvoorbeeld de SP, die meer dan andere partijen voor saamhorigheid lijkt te staan?

'Mensen vinden Jan Marijnissen een sympathieke, stevige vent. Hij wekt de indruk dat 'ie de dingen die hij zegt zelf ook zo voelt. Dat slaat aan. Maar er is meer aan de hand. De wereld verandert zo snel dat mensen behoefte hebben aan verbondenheid op nationaal, regionaal, lokaal en buurtniveau. Een generatie eerder zeiden mensen nog, als ze werd gevraagd van welke levensbeschouwing ze waren: "ik ben niets". Dat hoor je mensen niet zo snel meer zeggen. Tegenwoordig moet je iets zijn, of het nu Tsjechisch, Achterhoeks, Joods, Amsterdams of Hongaars is. Zulke verschijnselen zijn schuimkopjes op de grondzeeën die eronder stromen. De Turken voelen zich Turk als reactie op wat ze als discriminerend ervaren.'

Is het nationalisme weer aan kracht aan het winnen?

'Niet zo lang geleden was het nog bon ton om te zeggen: liever niets dan etnisch. Ik zie er weinig in. Kennelijk hebben mensen behoefte aan meer groepsbindingen. Soms ook imaginair, zoals een Twentse taal en traditie. Ik heb het gevoel dat zulke loyaliteiten in deze tijd niet zo diep gaan. Er wordt veel over gepraat, maar in de praktijk wisselen mensen net zo makkelijk van identiteit als van de jasjes die ze in de kast hebben hangen. Amsterdamer, Hollander, Nederlander, Europeaan, wereldburger, mensen zijn heel goed in staat verschillende identiteiten tegelijk te koesteren. Ik vind dat wel wat aardigs hebben, eigenlijk.'

Totdat een van die identiteiten de andere gaat overheersen. Voor je het weet worden anderen buitengesloten. Wilders zegt het zonder aarzelen: wie zich niet wil aanpassen, gooien we het land uit.

'De drang van mensen om zich aaneen te sluiten houdt ook de neiging in om anderen, "de anderen", uit te sluiten, want juist door dat onderscheid wordt gedefinieerd wie "wij" zijn. Dat bleek in de tragedie van het voormalig Joegoslavië. En het gebeurde met de soennieten en sji'ieten in Irak. In Irak hadden de religieuze en etnische scheidslijnen helemaal niet zo'n levensbepalende betekenis. Veel mensen werden er pas door de ellende van de laatste jaren aan herinnerd dat ze eigenlijk soenniet of sji'iet waren.'

Geert Wilders en de VVD ageren nu tegen het dubbele paspoort van Ahmed Aboutaleb en Nebahat Albayrak. Wat vindt u daarvan?

'Op zichzelf vond ik het een hele goede vraag aan de staatssecretaris van Vreemdelingenzaken: hoe zit het met haar Turkse staatsburgerschap als er zich conflicterende belangen voordoen? De vraag is volstrekt legitiem. Maar dan moet je iemand wel de kans geven een bevredigend antwoord te geven, en niet zeggen: je bent een Turk dus je deugt niet. De vraag op zichzelf was goed, maar de motieven van de vragensteller zijn een heel ander verhaal. Dat is wel gebleken. Wilders is een uitgekookte agitator. Dat is z'n vak. Maar we moeten er ook weer niet al te dramatisch over doen. Lang na de oorlog vond men boven de rivieren nog dat de papen niet te vertrouwen waren, omdat ze naar Rome luisterden. Daar is in 1925 nog een kabinet om gevallen. En nu mogen er opeens geen vragen meer over loyaliteit gesteld worden.'

Vindt u de groeiende steun voor Wilders dan niet alarmerend?

'Jawel. De temperatuur van de woordenwisseling stijgt. Telkens blijkt weer dat de discussie eigenlijk over de islam gaat. De laatste jaren zijn vooral filosofen en essayisten flink tekeer gegaan over de islam, alsof de wereld in te delen is in "de islam" tegenover "de Verlichting".

U bedoelt het kringetje rond Ayaan Hirsi Ali: Jaffe Vink, Leon de Winter, Paul Cliteur, Afshin Ellian.

'Zo ongeveer. Het is grote onzin te doen alsof "de islam" bestaat. Maar dat geldt evenzeer voor "de Verlichting". De Verlichting is een heel ingewikkeld proces, barstensvol tegenstellingen, dat je niet mag reduceren tot "onze waarden" die verdedigd moeten worden tegen "de islam". De islam zelf is net zo'n gecompliceerd, veelvormig verschijnsel als het christendom. Met als gemeenschappelijk kenmerk dat je er alle kanten mee uit kunt. Het kenmerk van alle voldragen religies is dat elk politiek standpunt er desgewenst mee te verdedigen is. Al die heilige boeken zijn op elke denkbare wijze te interpreteren. Het heeft geen zin te doen alsof je zo'n religie tot een eenduidig stelsel van - al dan niet verwerpelijke - geloofsregels kunt reduceren. Wie dat doet, verkwaanselt zijn intellectuele reputatie. Er wordt al eeuwen getrokken aan de rafelranden van de grote religies. Onder de gelovigen zelf is er een en al onenigheid. Elke eenvoudige vraag aan een gezelschap eerbiedwaardige imams, zoals: "Wat zou Allah bedoelen met soera zevenentwintig?" kan ertoe leiden dat zij binnen de kortste keren in woedende woordenstrijd over het tapijt rollen.'

Hoe moet het dan wel?

'De Franse socioloog Alain Tourraine publiceerde een paar jaar geleden een boek onder de titel *Pouvons-nous vivre ensemble?* Maar eigenlijk is dat de vraag niet. Er is geen alternatief. Het enige goede uitgangspunt is: we wonen met elkaar in één

land. Als we deportatie en genocide als oplossingen uitsluiten, moeten we samen zien te leven. Dan moeten we het over een aantal dingen eens zijn. Wat zijn, als het erop aankomt, de reële twistpunten? Welbeschouwd zijn er weinig harde conflicten. Dan kun je wel aankomen met clitoridectomie, maar dat is een tamelijk exotisch randverschijnsel. Het centrale probleem is dat een groot deel van de moslims in Nederland uit een agrarische, patriarchale samenleving komt, en zich in korte tijd moet aanpassen. Dat gaat met geweldig krakeel gepaard, zoals bij alle ingrijpende culturele veranderingen. In Nederland zaten we net midden in de vrouwenemancipatie toen de eerste gastarbeiders arriveerden. Dat is niet makkelijk. Stel: je bent een jongen uit een dorpje in Noord-Afrika, en je groeit op met de gedachte dat je als man beter bent dan op z'n minst de helft van de mensheid, namelijk alle vrouwen behalve je moeder. Dan moet je hier in Nederland naar school, en moet je op gelijke voorwaarden concurreren met meisjes, en het is nog menens ook, want als je niet minstens net zo goed bent, hebben zij straks de goede banen en jij niet. Onder zulke omstandigheden zijn er altijd wel geestelijken die ergens in een heilig boek een tekst opdiepen als: "de zon verblindt het schijnsel van de maan", en dat weten te interpreteren als: "de man is geboren om te heersen over de vrouw." Dat is nou exegese. En intussen gaan de veranderingen in de samenleving in razend tempo door. Dat kan leiden tot explosieve situaties. Dat is wat nu gebeurt. Als zulke jongens ook nog eens zonder diploma de school verlaten, gaat het snel mis. Vroeger kon je dan nog naar Indië met het KNIL, of zakken kolen sjouwen in de haven. Maar zulk werk is er nauwelijks nog. In Nederland kun je geen eenvoudige arbeid meer doen zonder te worden weggesaneerd. Niet zo raar dat mensen in die situatie gevoelig zijn voor religieus extremisme. Die frustratie kan heel snel tot woedende uitbarstingen leiden.'

Dat bleek wel rondom de Deense cartoonrellen, en rondom de Nederlandse cabaretiers die nu worden bedreigd omdat ze grappen over de islam maken. 'Spot en satire hebben in Europa een lange traditie, ze horen bij bepaalde situaties, een specifiek register, bij welomschreven sociale rollen. In islamitische landen bestaan die genres niet of zijn ze uit het openbare leven verdrongen. Helemaal als het om het geloof gaat. Ze kunnen zich daar niet voorstellen dat grappen over het geloof níét uit intense haat of minachting voortkomen. Bovendien hebben de islamitische landen in de recente wereldgeschiedenis heel lang buitenspel gestaan. Des te groter is dan de gekrenkte trots. Overigens vind ik dat grappen over het geloof zeker moeten worden gemaakt. Het is goed dat Multatuli er was, en Hermans, en Reve en Renate Rubinstein, en Ayaan. Spot is heel erg nodig. Maar niet altijd en niet ten koste van iedereen. In de omgang met mensen die je niet kent, moet je juist heel beleefd zijn. Dat zijn we in Nederland wat uit het oog verloren. Maar wat er nu gebeurt - cabaretiers die bedreigd worden omdat ze grappen maken over de islam, en die vervolgens geweigerd worden in schouwburgen in het land, omdat men zich daar niet aan koud water wil branden -, vind ik heel benauwend. Je mag je in zulke situaties niet laten intimideren. Je mag niet laf zijn.'

- Thijs Broer is politiek redacteur bij het weekblad Vrij Nederland

uit: Roodkoper, 12e jaargang, aflevering 1/2 - mei 2007